

ЗА НЕОБХОДИМОСТТА ОТ ТЕОРИЯ НА ИКОНОМИЧЕСКОТО ПОЗНАНИЕ

Доц. д-р Иван Върбанов
Катедра "ИФС",
СА "Д. А. Ценов" - Свищов

Abstract: This paper argues that for the economists it is necessary to make epistemological reflection onto methodology and theory of economics. Here are analysed relations between empirical research and theory, between logic of discovery and logic of validity, between direct and indirect knowledge in economics. The epistemological reflection in economics discloses that there are three logical levels - this of meta-theory, of theory of economics; the level of economic theory itself, and the level of economic object. In the real economic practice they are inseparable, but in economic science there confusion is inadmissible.

JEL classification: B40, B41

Key words: epistemology, methodology, economic theory, economic meta-theory, empirical research, economic object.

I. ПРЕДВАРИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Този материал има за цел да повиши интереса към необходимостта от епистемологическа рефлексия върху икономическата наука.

Съвременното състояние на икономическата наука най-общо може да се характеризира с наличието на епистемологически и методологически плурализъм, но с изразено господство на рационалистично и позитивистично ориентираните парадигми. Този факт и реалните проблеми на икономическата практика правят актуален проблема за отношението между теория и емпирични изследвания в икономическата наука. Затова акцентът ще бъде поставен върху отношението между теорията и емпиричните изследвания.

Друг основен проблем, който ще бъде разгледан е този за пресичането на два вида логики в икономическото изследване: логиката на научното откритие и логиката на научното обосноваване. По време на различните етапи на икономическото изследване се следват различни логики и се проявяват техните специфични проблеми: издигането на хипотези; научната "идея"; генерирането на идеите, ръководещи изследването; аспектите на научното изследване, стоящи отвъд логиката на обосноваването - въпросите за шанса, вдъхновението, въображението и интуицията, които са напълно индивидуални и нерационални.

В реалната научна работа тези два аспекта не съществуват самостоятелно. В това съчинение ще бъде направен опит за рационална рефлексия върху някои от неотстранимите нерационални елементи на всяко научно изследване.

Важен момент в това отношение е конструирането на обекта на икономическата наука. То има две страни - "конструктивния характер" на познанието и

конструирането на специфичен научен обект. Научно основаното икономическо знание не е директна рефлексия върху "икономическата реалност", а преработено знание, генерирано чрез работата на учения. То е конструирано и опосредствано знание. При конструирането на научни обекти винаги се налага да се скъса с представите, въпросите и формулировките на проблемите, характерни за здравия човешки разум, т.е. с "прото-понятията" и "прото-концепциите". Научното изследване формира собствен и автономен обект със свои систематични основания и проблеми. Тази дейност може да се нарече "епистемологическо конструиране". Тя не е самоочевидна в съвременната икономическа наука и се нуждае от специално изследване.

Днес икономическата наука е изпълнена с редица преднаучни дефиниции на проблемите, често инспирирани от непосредствената обществено-политическа практика. Примери са така наречените регионални икономики: различните видове "икономика на ...", които често остават в плен на представите и потребностите на "наивното съзнание".

Искането за скъсване с "преднаучното мислене" не означава да се твърди, че научното се характеризира преди всичко с използването на високо специализирана терминология и с дистанциране на науката от проблемите на практиката. То не означава и че икономическите субекти не разбират собствената си икономическа активност. Напротив, всекидневното знание на индивидите, техният "практически усет" е изходната точка на всяко научно разбиране. Научното икономическо познание се стреми да преодолее ограничеността на това "първично" знание и непосредствената практика на икономическите субекти. Но това не може да стане чрез просто възпроизвеждане, макар и на по-високо ниво, на идеите на здравия разум. Необходим е анализ, който разкрива, който конструира отношения и връзки, които остават скрити от богатството и разнообразието на всекидневния живот и света на видимостите, и които често се оказват контрафактуални.

Това разбиране за науката е центрирано около ограниченията - социалните и умствените ограничения, стоящи на пътя на научното познание и пред конструирането на автономен обект на науката. Така обществото, икономическата практика, икономическите факти или структури и институции, с които се занимава ученият икономист са нещо, което субектите сами правят; нещо, което те конституират, реализират, модифицират и променят чрез своята активност. Нищо икономическо не съществува извън действията на субектите, които възпроизвеждат и изменят чрез своята практика икономическите образувания, характерни за всяко поколение хора.

Но трябва да се отчита и ролята на такива образувания и институции като традициите, пазара, морала, езика, които, бидейки непреднамерено създадени чрез социалните отношения между съзнателните човешки същества, преследващи индивидуалните си цели, на свой ред функционират като "реални" субекти, чрез които действията на субектите стават социални действия. На свой ред, социалните науки, които се занимават с изучаване на социалния свят, също са продукт на конструиране - конструиране на знание за обекти, които на свой ред са конструирани.

Може да се говори за двойно конструиране - конструиране на нивото на индивидите и научно мета-конструиране. Но това разбиране не изчерпва разбирането за икономическата наука и нейните методи, представено в това съчинение. Ученият икономист не стои извън, отвъд икономическия свят, когото анализира. Той самият е действащо лице в икономическия процес. Това, което му дава възможност да анализира този процес, т.е. да конструира обекти на научното познание, е *научният метод*, а не фундаменталното различие на неговата позиция спрямо тези на останалите икономически агенти.

Затова един от най-важните елементи на "критичната епистемологическа рефлексия" е рефлексията на субекта на науката върху собствените му икономически рефлексии. Тази рефлексия се отнася не само до факта, че учените споделят начините на мислене и предразсъдъците, които дължат на своя произход, на социалното, политическото и икономическото си положение и на специфичната си роля като интелектуалци, но и до социалния ред вътре в собствената им научна общност и до техните позиции вътре в нея. Научното изследване зависи от организацията и функционирането на научната общност, от социалната практика на тези, които са приели науката като свое занятие.

II. ТЕОРИЯ НА ПОЗНАНИЕТО И МЕТОДОЛОГИЯ

"Методът не позволява да бъде изучаван отделно от изследването, в което е използван..."¹.

Огюст Конт

Ние често се ръководим от афоризми от рода на тези, че познанието трябва да бъде основано върху наблюдението, че трябва да се движим от фактите към принципите или обратно - от някои основни принципи към фактите - и т.н. Когато правим това, ние все още знаем твърде малко за методите, които прилагаме в своите конкретни изследвания. Наред с това, оказва се, че дори общите логически методи не могат да намерят задоволителни обяснения извън целия дискурс около тяхното приложение в научната практика.

Все още не е създадена (и едва ли ще бъде създадена някога) априорно универсална методология на науката, която да е напълно независима от епистемологическата рефлексия върху науката. Методологията изучава методите - и като такава е част от философията на науката. Това означава, че имплицитното или експлицитно включване на "философски въпроси" в методологията е неизбежно. Методологията не може да се ограничи просто до откриването на най-полезните или евристични методи на изследване. Тя се опитва да оцени адекватността на различните подходи към даден обект на изследване и валидността на техните теоретични конструкции. Този опит включва в себе си епистемологически и други философски (например логически) съображения. Дори разбирането за методологията, според което тя оценява единствено стойността на емпиричното съдържание или чистите емпирични следствия, до които може да доведе използването на даден метод,

¹ A. Comte, *Introduction to Positive Philosophy*, под ред. на Ф. Феде, Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1970, p.23.

дори това разбиране в не по-малка степен от останалите съдържа собствени философски предпоставки.

Методологията и теорията не са, не бива и не могат да бъдат откъсвани от операциите на конкретните емпирични изследвания. Необходимо е да се имат пред вид всички концептуални или теоретични инструменти, които позволяват на емпиричните методи да проявят своята пълна точност и сила. Това не означава поставяне под въпрос на необходимостта от емпирични икономически изследвания, а поставяне под въпрос на конкретната практика на тези емпирични изследвания.

В икономическата наука е налице недостатъчно осъзнавана разлика между техника на научното изследване, технология на изследването и методология. Докато в природните науки това разграничение се е превърнало в баналност, за да се избегне концептуалната анархия, на която икономистите са обречени, когато проявяват индиферентност към епистемологическата саморефлексия, си струва да се разсъждава и търси съгласие относно елементарните принципи.

Интелектуалното наследство на природните науки не може да бъде прието безрезервно от социалните най-малкото поради това, че науките за човека не могат да бъдат редуцирани до науките за природата, поради това, че социалното не може да бъде сведено дори до биологичното. Научната практика в социалните науки се нуждае от подготовка и ориентиране към епистемологическо мислене. Това ще даде възможност за дефиниране и въвеждане на нагласа на критичност, която да може адекватно да използва знанието за грешките и за механизмите, които могат да ги предизвикат, като едно от средствата за тяхното преодоляване. Тази дейност е коренно различна от негативистките призови на цензорите в науката за ред, които могат да породят единствено морален страх и връщане към изпитани в миналото, но остарели псевдо или пред-научни подходи.

Епистемологията се различава от абстрактната методология по това, че се стреми да схване логиката на научната грешка с цел да конструира логиката на откриването на истината. Епистемологията е полемика на грешките и стремеж да се подложат приблизителните истини на науката и нейните методи на систематична, непрекъсната преоценка. Но полемичният поглед към научното мислене не може да разкрие своята пълна сила, докато не бъде подкрепен от анализа на социалните, икономическите, политическите, идеологическите или културните условия, в рамките на които се осъществява научната работа. Този анализ най-често се нарича социология на науката или социология на познанието. Той се оказва изключително полезен инструмент на епистемологическата критика. Епистемологията, която се опира на социологията на познанието е по-малко податлива на импулсите на субектите на познанието, които от своя страна никога не са единствените автори на научните грешки.

Необходимост от обучение за провеждане на научно изследване

Целта на тези разсъждения е да се направи опит за създаване на нагласа за адекватна употреба на инструментите на икономическата наука, за скъсване с

рутината на педагогическия дискурс и за възстановяване на тяхната пълна евристична сила, неутрализирана от ритуалните канонични изложения. С други думи, да се способства за превръщането на принципа на критичната епистемологическа рефлексия във форма на практическо предписание.

Същевременно, за да се освободи от емпиризма, емпиричното изследване не се нуждае непременно от приложението на цялостна теория на икономическото познание. Понятията и методите на такава теория могат да бъдат разглеждани като инструменти, които могат да се отстраняват или прибавят към нейния първоначален контекст и да приемат нова употреба. Всеки интелектуален инструмент е свързан с определен вид употреба. Научното познание не е каталог от техники или банка от понятия, отделени, или отделими от тяхната употреба в изследването.

Например проблемът за обвързването на определена част от икономическото изследване с определена икономическа теория - тази на Смит, Маркс, Кейнс или Хайек - е вторичен спрямо въпроса за принадлежността на това изследване към предметната област на икономическата наука. Единственият критерий за това е дали се прилагат фундаменталните принципи на теорията на икономическото познание, независимо от това дали става дума за едни или други автори, които се различават помежду си от гледна точка на техните теории за икономическата система на обществото. Теорията на икономическото познание разкрива общата основа, която често стои скрита под външните различия между икономистите. Епистемологическото изследване използва тези повърхностни разграничения като основа за съпоставяне на авторите, чиито доктринални опозиции замазват епистемологическото им единомислие.

Би могло да се възрази, че това начинание ще доведе до създаване на смесица от принципи, заимствани от различни теоретични традиции, или до създаването на мрежа от рецепти, отделени от принципите, които стоят в основата им. Но това би означавало да се забрави, че отчитането на това чии принципи се правят експлицитни е винаги налице в действителната научна практика и означава интернализация на принципите на теорията на икономическото познание. Непрекъснатият стремеж да се превърнат предписанията на метода в научни рецепти може да бъде овладян единствено чрез непрекъснато обучение в научна рефлексивност, която (чрез подчиняването на употребата на техниките и понятията на изискванията на средата и границите на тяхната валидност) отстранява слабостите на автоматичното приложение на изпитаните и проверени процедури. Епистемологическата рефлексия показва, че дори и най-рутинната операция трябва да бъде преосмислена - сама по себе си и във връзка с конкретния случай на нейното приложение.

Така се предоставят някои от най-важните средства за постигане на умствена нагласа, която е предварително условие както за откривателство, така и за доказателство.

Много често, когато се дефинира логиката на научното изследване, в методологическата литература явно се пренебрегват проблемите на логиката на

научното откритие и се акцентира върху логиката на научното обосноваване². Попър често разглежда тази дихотомия като разлика между частния живот (научното откритие) и обществения живот (научното обосноваване)³. Обратно, винаги, когато някой разглежда експлицитно проблема за научното откритие, той е принуден да изостави множество рутинни концепции на епистемологическата и методологическата традиция - и по-конкретно стандартния образ на процеса на научното изследване като последователност от отделни, предварително определени и известни етапи. Автоматизираните действия на изследователя могат да доведат до отстраняване на евристичния му потенциал.

Но за щастие субектът на научното изследване не е духовен автомат, ръководен веднъж и завинаги от програмиран в него методологически механизъм. Това би заставило изследователя да следва сяпа една програма, която би изключила каквато и да било възможност за рефлексивното ѝ преразглеждане, което е предварително условие за създаването на нови програми. Прямо плодотворната научна работа методологията, според Макс Вебер, не е нищо повече от това, което е анатомията по отношение на правилното ходене. На свой ред Джон Ст. Мил твърди, че "откривателството може да бъде култивирано", а това означава, че дори частичното запознаване с проблемите на логиката на научното откритие може да спомогне за рационализирането и увеличаването на откривателските способности.

Методологията и епистемологическата бдителност

Един начин да се преодолеят редица академични дебати и да се преодолее академичния начин на преодоляването им, е да се насочи научната практика към рефлексия, която е различна от класическата теория на познанието. Тази съвременна рефлексия се прилага не спрямо науката, разглеждана като нещо дадено и готово, а към науката, която е в процес на ставане. Така специфична епистемологическа задача става откриването (вътре в самата научна практика, която изобилства с грешки) на условията, в които може да се разграничи истината от неистината, в които можем да се движим от по-малко истинно към по-истинно знание. Подобна философия на научната работа може да породи принципите на рефлексията, способна да вдъхновява и контролира конкретните действия на научната практика чрез дефиниране на специфичните принципи на "регионалния рационализъм" на всяка социална наука. "Статичният рационализъм", който е инспириран от класическата философия на познанието, води до свеждане на рефлексията върху метода до формалната логика на науките. Както казва Пол Файерабенд, "всяка форма на приемане на инвариантност е обречена да доведе до трудности, когато възниква задачата... да се даде подходящ възглед за ръста на познанието и на откритията, допринесли за този ръст"⁴. В действителност, концентрирането на вниманието върху

² Виж: С. Hempel, *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*, New York: Free Press; London: Collier-Macmillan, 1965, p. 83

³ Виж: К.Р. Popper, *The Poverty of Historicism*, London: Routledge and Kegan Paul, 2nd ed. 1960, p. 135; или К.Р. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, London: Hutchinson, 1959, p. 32.

⁴ Р.К. Feysabend, "Explanation, Reduction and Empiricism", in H. Feigl and G. Maxwell (eds.), *Scientific Explanation, Space and Time*, (Minnesota Studies in the Philosophy of Science, Vol. III.) Minneapolis: University of Minnesota Press, 1962, p. 31.

атемпоралните, структурните и формалните отношения между абстрактните пропозиции за сметка на процеса, в който всяко твърдение или понятие се създава и спомага за възникването на други, не може много да помогне на учените, които изследват процеса на научното творчество. Това е така, защото всички тези събития остават скрити за наблюдателя. Те остават зад сцената на научната драма, а на показ излизат само крайните резултати. Ангажирани изцяло с търсенето на идеалната логика на научното изследване, на органа от точни, общовалидни и неотменими логически правила, методолозите остават абстрактни и затворени в своите формализми, а не действителни изследователи на пълнокръвната научна практика.

Това не означава отричане на логиката на формализацията като средство за проверка на логиката на научното изследване и кохерентността на неговите резултати, като един от най-ефективните инструменти на епистемологическия контрол. Но употребата на логическите инструменти често се изразжда в самоцелно занимание по съставянето на каталог от възможни средства на науката, изпускащо от вниманието си предназначението и реалната употреба на тези средства в научното творчество.

Култът към технологичната строгост, основан върху вярата в строгостта, определена веднъж и завинаги и за всички ситуации, т.е. статичната представа за истината, или отрицателно казано - за грешката като приложение на неподходящи норми и средства, е диаметрално противоположен на търсенето на *специфична и динамична строгост*, което се базира върху разбирането за истината като отстранима грешка.

Да се разбере процесът на научното изследване означава да се изучава самия този процес, а не да се създава вечен каталог от процедури (логически, математически или статистически например), за които се приема, че биха могли да спомогнат за напредъка на реалната практика, само защото са били дефинирани предварително. Запленени от факта, че в математиката избягването и отстраняването на грешката е просто технически въпрос, някои учени приемат, че истината е продукт единствено на интелектуална активност, която се придържа към строго определени норми. Те искат да третират експерименталните или емпиричните данни по начина, по който математиците третират аксиомите на геометрията; стремят се да формулират правила на мисленето, които биха могли да изпълнят същата роля, която логиката изпълнява в математиката. Изхождайки от ограничен опит, те искат да създадат своята теория чрез една единствена операция. Но те забравят, че смятането е възниквало изключително бавно, че числата са били създавани в продължение на повече от две хилядолетия. Процедурите, които установяват научната строгост, възникват като отговори на въпроси, които не могат да бъдат поставяни априори и които идват на дневен ред единствено благодарение на развитието на науката. Наивността се губи също много бавно - както в математиката, така и в науките, основани на наблюдението⁵.

На по-дълбоко ниво, настоятелните призови за методологическа точност едва ли могат да заместят искането за епистемологическа и културологическа

⁵ Виж А. Regnier, *Les infortunes de la raison*, Paris: Seuil, 1966, pp. 37-38.

рефлексивност. Това е така дори когато се разглежда обектът на измерване и се задава въпросът доколко си струва той да бъде измерван и колко точно трябва да бъде измерван в конкретните условия и за конкретните цели. В това отношение е еднакво неприемливо (епистемологически, културологически, икономически, понякога политически и идеологически) както да се прави по-точно измерване отколкото е необходимо, така и да се прави недостатъчно точно измерване.

Следователно създаването на казуистика на техническите грешки, на етически кодекс на методологическия дълг, може да доведе, макар и индиректно, до процедурен ритуализъм, който може да се окаже карикатура на методологическата строгост, която да е право противоположна на епистемологическата саморефлексивност. В частност е важно статистиката (науката за грешката и приблизителното знание, която създава стандартни процедури за изчисляване на грешките или на границите на валидност) да се ръководи от философията на критичната рефлексия, а не да бъде използвана като оправдание за сляпо приложение на технически инструменти.

По подобен начин, реалното изследване може дори да бъде парализирано. Това става когато теоретиците ограничават емпиричното изследване и неговите концептуални инструменти до корпуса на дадена теория, която те отказват да подложат на критична проверка и която приемат само върху основата на това, че следва някоя влиятелна научна парадигма, и когато интелектуалният климат позволява на чистите теоретици да наложат на учените собствения си логически или семантичен идеал за пълна и универсална кохерентност на системата от понятия. В реалните ситуации на научната практика конструирането на нови проблеми или теории изисква отхвърлянето на неосъществимата амбиция да се казва всичко за всичко по най-правилния начин.

Епистемологическите приоритети

Фокусирането на вниманието изключително върху формалния контрол на научните (теоретичните и емпиричните) процедури и операционните понятия може да отклони вниманието на методолозите от по-сериозните - от епистемологическите опасности пред научните изследвания. Винаги, когато се изменят условията за употреба на някога мощните и полезни средства, които методологическата рефлексия предоставя на епистемологията, те се обръщат срещу нея. Допълнителната епистемологическа рефлексия е необходима, за да ни предпази от заблудата, че методологията предоставя автоматично средствата за защита на научните изследвания от грешки. Редът, по който това изследване трябва да бъде организирано включва както епистемологическият анализ на ограниченията пред познанието, така и научния анализ на епистемологическите импликации на съвременните социални науки, които дефинират йерархията на епистемологическите заплахи, а по този начин и реда на приоритетите.

Икономическите, както и всички останали научни факти, са извлечени с усилието на ума, те са конструирани и потвърдени. Това разбиране поставя под въпрос както емпиризма, който свежда научното творчество до потвърждаването, така и конвенционализма, който противопоставя срещу него единствено ролята на конструирането. Чрез фокусирането на вниманието

изключително върху потвърждаването, в противоположност на цялата спекулативна традиция на социалната философия, от която се стреми да се освободи, емпиризмът в икономическата наука днес е склонен да забрави **епистемологическата йерархия на научните действия, която подчинява потвърждаването и конструирането на скъсването с представата за самоочевидните дадености**. В емпиричната наука голяят апел към емпирично потвърждаване е просто тавтология, ако в същото време не се експлицират теоретичните принципи, които са в основата на истинското емпирично изследване. Самата тази експликация няма евристична стойност, ако в същото време не се експлицират епистемологическите ограничения, които се проявяват в специфична форма във всяка конкретна научна практика.

III. ПУБЛИЧНОТО СЪЗНАНИЕ И НАУЧНОТО ИКОНОМИЧЕСКО МИСЛЕНЕ

Икономическият факт и илюзията за непосредственото знание

Критичната епистемологическа рефлексия е особено необходима в икономическата наука, защото тук, както и при всички останали социални науки, разликата между ненаучното мнение и научния дискурс е по-неясна откъдето и да било другаде.

Трябва да бъде признат фактът, че запознатостта на учените икономисти с икономическата реалност, понякога е истинско епистемологическо препятствие пред тях. Тази запознатост непрекъснато произвежда фиктивни понятия или систематизации и (в същото време) възпроизвежда условията за тяхната жизненост. Борбата на икономистите срещу "спонтанната наука" на лаика никога не води до окончателна победа. Затова те трябва да водят непрестанна полемика срещу заслепяващите ги самоочевидности, които толкова лесно създават илюзията за непосредствеността на знанието и неговата незаменима ценност. За учените в икономическата област е много по-трудно, отколкото за физиците например, да разграничат перцепцията от науката, или данните на емпиричното изследване от впечатленията на всекидневието. Това е така, защото тяхното теоретично наследство само по себе си не им предоставя инструментите, които биха им позволили радикално да се противопоставят на естествения език и понятията на ежедневието.

Преднаучните мнения и тяхното преодоляване

Поради това, че преднаучните мнения за икономическите факти притежават свойството да реконструират публичното съзнание като му предлагат различни, понякога взаимно противоположни обяснения на едни и същи факти, те се проявяват като систематизирана колекция от съждения за алтернативна употреба. Тези предразбирания или пред-понятия - "схематични, сумарни представи" -, които са "формирани от и заради опита", както казва Дюркем, извличат своята самоочевидност и "сила" от социалните функции, които изпълняват.

Разбиранията, които битуват в публичното пространство, са толкова устойчиви, че е необходимо приложението на всички възможни техники за противопоставяне, за да се постигне желаното от всеки учен скъсване с тях. В това отношение, резултатите от статистическите измервания например могат да имат най-малкото стойност на разколебаване на първичните неосмислени впечатления. По същия начин, поради това, че обикновеният език често се използва за целите на обучението при запознаването на учащите с икономиката и нейните структури, *най-неотложните предпоставки за контролираното развитие на научните понятия са логическата и лексикологическата критика на естествения език.*

При емпиричните изследвания учените влизат в отношения със своите обекти на изследване, които, бидейки икономически отношения, никога не са чисто познавателни. Следователно данните се явяват пред тях като живи, прости човешки конфигурации, които имат тенденцията да се представят като обективни структури. Чрез отстраняването на пълнокръвните, конкретни тоталности, които са дадени на интуицията и чрез заместването им с мрежа от абстрактни критерии, които ги дефинират научно (лихва, доход, ниво на безработица и т.н.), чрез забраняването на спонтанната индукция, която, чрез halo ефекта, води до негласно разпространяване на белезите на привидно най-"типичните" индивиди върху цял клас обекти, накратко, чрез отстраняването на мрежата от отношения, които са вплетени постоянно в опита, статистическият анализ спомага за конструирането на нови отношения, които са в състояние, благодарение на необичайния им характер, да стимулират учения да търси отношения от по-висш разряд, които стоят зад тези от непосредствения опит.

Накратко, откривателството никога не може да бъде сведено до простото разчитане на реалното, колкото и пълно да е то, защото откривателството винаги предполага отгласване от действителността и от конфигурациите, които са представени пред възприятията. Забелязването на един необичаен факт предполага поне решение да се обърне методологическо внимание, готовност да се търси неочакваното. Тяхната евристична стойност зависи от устойчивостта и съгласуваността на системата от въпроси, които се повдигат от учения. Всеки знае, че актът на откритието, което води до решаването на някакъв научен - емпиричен или теоретичен - проблем, означава преразглеждане на отношенията, които са най-очевидни и най-познати, за да бъде създадена нова система от отношения между елементите. В икономическата наука, както и навсякъде, задълбоченото научно изследване води до свързване на това, което обикновено ни се явява като разделено, или до разделяне на това, което е обикновено съединено.

Не-съзнателното и безсъзнателното

Всички техники за скъсване със "спонтанната наука" - логическа критика на идеите, статистическа проверка на самоочевидностите, радикално и методологическо предизвикателство спрямо видимостите - остават безсилни дотогава, докато не се преодолее самия афинитет към "спонтанната наука", т.е. докато не се скъса с философията на познанието на социалното и човешкото действие, върху която тя е основана. Икономическата наука не може да се конституира като напълно самостоятелна спрямо представите на публичното

съзнание, докато не започне систематична борба срещу претенциите на "спонтанната наука" чрез организирана съпротива на теорията на икономическото познание, чиито принципи да противостоят точка по точка на предразсъдъците на наивната философия на икономическото.

Артифишълизъмът, психологизъмът и морализъмът, политизацията, идеологизацията и митологизацията са форми на проява на тази спонтанна философия, според която е възможно да се опираме на здравия разум, на познатото от нашия индивидуален и социален опит. За основа на научната теория на икономическото познание, бореца се срещу илюзиите на прозрачността на икономическите феномени, могат да послужат разбиранията на Дюркем, Вебер, Маркс или Хайек за икономическите факти като независими от индивидуалните съзнания, устойчиви или обективни образувания, като непредвидени резултати от действията на съзнателни човешки същества.

Но тук е възможно смесване на принципа на *несъзнателното* (неосъзнатото) с идеята за *безсъзнателното*. Принципът на *несъзнателното* е приет във всички социални науки едва ли не като безспорно изходно твърдение. Неговото отхвърляне се възприема като отхвърляне на самата наука. Той се разглежда като преформулировка (в логиката на социалните науки) на принципа на *методологическия* детерминизъм, който нито една наука не би могла да отхвърли, без да отрече себе си като наука. Но тук става една често незабелязана подмяна. Принципът на *не-съзнателното* се подменя с принципа на *безсъзнателното*. Тези, които правят това, трансформират един методологически постулат в антропологически тезис. Това става или чрез извличането на субстанцията от субстанциалното, или чрез използването на полисемията на термина "безсъзнателно", за да се оправдае обвързването на научните императиви за дистанциране на учения от субективното и от привидностите с мистериите на вътрешно духовното⁶. В действителност принципът на *несъзнателното* няма друга функция, освен тази да разсея илюзията, която социалните науки могат да конструират като рефлексивни науки, и да дефинира методологическите условия, в които те могат да бъдат емпирични науки.

Спонтанната наука се възпроизвежда толкова устойчиво и по толкова различни начини, вероятно защото учените, които се опитват да реализират своите научни проекти чрез отстояване на правата на личността (правото на свободно действие и правото на пълно осъзнаване на действието) или, които просто не успяват да ориентират своята практика към спазването на фундаменталните принципи на теорията на икономическото познание, неизбежно се връщат към наивната философия на действието и на отношенията на субекта към собствените му действия. Устойчивостта на подобна наука нараства (когато се опитва да положи непосредствения опит като свое гносеологическо основание) и се вдъхновява от същата хуманистична философия на човешкото действие,

⁶ В това отношение заслужава внимание оригиналният анализ на състоянието на съвременната икономическа наука, направен от Жак Атали и Марк Гийом в *Икономиката на свобода*, С., 1994, с. 16-24. Там в частност те казват следното: "Под най-формализираните развития на икономическия анализ всъщност се крие замъглена и двойствена политическа функция. Тези формализации играят централна роля в съвременната икономическа наука; те са само митология, т.е. *прикрита субективност* от обективността, която внушават." (с.16)

която, използвайки например такива понятия като "мотивация" или "вземане на решение", реализира по свой начин наивното желание на всеки икономически субект. Като се стреми да остане господар и собственик на самия себе си и на своята собствена истина, искайки да знае не нечий друг детерминизъм, а само този на собствената си детерминация, дори и несъзнателно, наивният хуманист, който живее вътре във всеки учен, възпрепятства всеки опит да се покаже, че значението на повечето лични и "прозрачни" действия не принадлежи на субекта, който ги предприема, а на цялата система от отношения, в която и чрез която те се осъществяват.

В противоположност на този метод, който служи за оправдание на безкрайния обмен на услуги между ненаучния здрав разум и научния здрав разум, *вторият принцип на теорията на икономическото познание* е позитивна форма на принципа на несъзнателното: *икономическите отношения не могат да бъдат сведени до прости свойства на субективностите, движени от намеренията или "мотивациите", защото са изградени върху икономически условия и позиции, и следователно имат различна реалност от тази на субектите, които свързват*. Принципът на несъзнателното изисква конструирането на система от обективни отношения, в които са разположени индивидите, които са изявени по-адекватно в икономиката или в морфологията на групите, отколкото в мненията и декларираните нагласи на субектите. Този *условен* обективизъм, който е предварително условие за схващането на обективиранията истина на субектите, е също така предварително условие за по-пълното разбиране на отношенията, които субектите имат със своите истини като обективирани в система от обективни отношения. Този акцент върху обективността не означава навлизане в споровете между обективизма и субективизма, характерни за спонтанната икономическа наука. Социалните науки като цяло предполагат снемане на привидната противоположност между субективизма и обективизма. Социалните науки са възможни именно благодарение на наличието (наред със субективното и индивидуалното - което ги прави различни от природните науки) на външни, независими от съзнанията и воите на индивидите отношения, които могат да бъдат разбрани единствено със средствата на обективното емпирично изследване.

Икономическата наука трябва да конструира системи от отношения, които отчитат както обективния смисъл на действията, организирани според измерими регулярности, така и индивидуалните отношения, които субектите имат с обективните условия на своето съществуване и с обективния смисъл на своите действия. С други думи, описанието на обективиранията субективност превръща учения обратно към описанието на интернализацията на обективността.

Есенциализъм и историцизъм

Ако принципът на несъзнателното е само обратната страна на принципа на *методологическия* примат на отношенията, то последният принцип сам по себе си води до отхвърляне на всички опити за дефиниране на истината за който и да е културен феномен независимо от системата от исторически и социални отношения, в които той е разположен. Есенциалистката философия, която е свързана с понятието "природа", се проявява все още в анализите, основаващи се на такива показатели като пол, възраст, раса, интелектуални възможности -

тогава, когато тези характеристики се приемат като естествени, необходими и вечни реалности, чието влияние може да бъде разбрано независимо от историческите и социалните условия, които ги конституират по специфичен начин в различните общества и в различно време. Много често понятието "природа" стои в основата и на такива обяснения, които изхождат от понятия като "тенденции", "потребности", "интереси" или "мотивации", използвани от икономистите при изследване на поведението на икономическите агенти изобщо, без отношение към времето и мястото на тяхната активност.

Чрез позоваването на фактори, които по дефиниция са над-исторични, учените не само представят като обяснение това, което трябва да бъде обяснено, но и се ограничават до констатирането на това, по което обектите си приличат, без да отчитат всичко онова, което им придават тяхната специфика или културен произход. Така анализите на икономистите често демонстрират отсъствие на историчност и се ограничават до банални обяснения на човешкото поведение от рода на "склонност към асоцииране", "потребност от изява на емоциите чрез действия", "преследване на успеха", "възмущение", "незадоволеност на потребностите" или "воля за власт".

Икономическият научен дискурс и силата на обикновения език

Трудностите на икономическата наука произтичат, наред с всичко друго, и от тесните връзки между научния опит и наивния опит на хората, между наивното и научното изразяване на тези два вида опит. За да се освободи икономическото познание от илюзорните конструкции, с които е изпъстрено, не е достатъчно да се разсее илюзията за прозрачност и да се спазват принципите, позволяващи скъсване с предразсъдъците на спонтанната наука. Обикновеният език - царството на думите и на идеите, които битуват в публичното пространство - се промъква незабелязано в науката, поради своята обичайност, но той носи със себе си изкристализиралата наивна философия за обществото и икономиката, която извира от обикновените думи или сложните изрази, правени на обикновен език от учените, които ги използват. Когато **пред-понятията** се използват под прикритието на ерудицията, те са в състояние да се вградят в научния дискурс без да загубят нищо от качествата, които носят по произход. Затова научната бдителност трябва да насочи своите инструменти и срещу *подмяната на понятията с пред-понятия*. Стремещът за просто изхвърляне на обикновения език от науката и замяната му с идеален научен език води до пренебрегване на една по-непосредствена задача - *анализът на логиката на естествения език*. Само този анализ е в състояние да даде на учените средствата за предефиниране на обикновените думи в рамките на система от явно дефинирани и методологически изчистени понятия, позволява критично изследване на категориите, проблемите и схемите, които научния език заимства от ненаучния и които са винаги готови да се възродят под маската на най-високо формализиран език. Неумението да се подложи публичния език (първичният инструмент на конструирането на света на обектите) на методологическа критика, поражда *риска от приемането на пред-конструираните* (в и чрез този език) *обекти като данни*. Стремещът към строги дефиниции остава инертен и безплоден докато самият принцип за дефиниране на обектите не се подложи на критическо изследване.

Разграниченията, които езикът на публичното пространство прави между значенията на думите (например думата "игра"), са не само неосъзнати и неконтролирани предварителни конструкции, които могат да се промъкнат в научния дискурс. Те са и основата за логическата критика на спонтанната наука, наченките на която можем да открием в творчеството на Витгенщайн⁷.

Такава критика ще позволи на учения да отстрани семантичното многообразие, което съпътства повечето от обикновените думи и да контролира променящите се значения на всички метафори, аналогии и митологеми, които могат да организират неговия дискурс в такъв ред, който е различен от този, в който той се опитва да постави своите формулировки. Съществуват множество такива образни изрази, които идват от сферата на биологията или механиката например, приети от имплицитните философии на икономическото. Такива са: равновесие, натиск, сила, напрежение, съпротивление, отражение, взрив, корен, тяло, клетка, секречия, растеж, регулация, плодовитост, угасване и др. Под прикритието на метафората или омонимията подобни интерпретативни схеми са в състояние да се вмъкнат незабелязано във философията на икономическия живот, да я направят неадекватна, и освен това, да възпрепятстват търсенето на специфични за икономическата наука обяснения, предоставяйки им твърде лесни имитации на обяснението. Би било полезно за науката да се анализират логиката и функциите на такива схеми като "смяна на мащаба", която се използва при пренасянето на наблюдения или твърдения, валидни на нивото на малките групи към нивото на националното или световното общество; или идеята за "манипулацията" или за "клин-а", която е базирана в последна сметка върху илюзията за прозрачността и предлага обяснения на нещата чрез позоваването на нещо скрито и тайно, и дава емоционално удовлетворение на "изобличителите на криптокрацията"; или идеята за "действие от разстояние", която води до разглеждане на действията и постиженията на съвременните медии през призмата на категориите на магическото мислене. (Ноам Чомски⁸ например показва, че езикът на Скинър, който използва метафорично редица специални термини, разкрива своята несъстоятелност, когато е подложен на логически и лингвистичен анализ.)

Може да бъде показано, че повечето от тези привидно научни схеми са общи за наивните изказвания и ерудицията дискурс и че те извличат своята псевдо-обяснителна сила от този свой двойствен живот. Съединен с въображението, този език незабелязано превръща сигурността на сетивно самоочевидното в сигурност на логически самоочевидното. Като прикриват своя общ произход под одеянието на научния жаргон, тези смесени схеми се спасяват от опровергаване - 1) или защото предлагат незабавни цялостни обяснения и разбирания за най-честите ни преживявания (термини като "масово съзнание" или "мутация"), 2) или защото прилагат някаква спонтанна философия на историята, такава като схемата на "циклите", която е ехо от обяснението на смяната на сезоните, 3) или защото те се съобразяват с вече станали популярни научни схеми (като тези за "блуждаещите атоми").

⁷ L. Wittgenstein, *The Blue and Brown Books*, Oxford: Basil Blackwell, 2nd ed., 1969, p. 43.

⁸ N. Chomsky, review of B. F. Skinner, *Verbal Behavior, Language*, Vol. 35, pp. 16-58, 1959.

Научната строгост по никакъв начин не отхвърля всички видове употреба на аналозиите, метафорите, митовете, идеологемите и други подобни средства за обяснение или за разбиране, когато става дума например за дидактични или евристични цели. Но те все пак трябва да се използват научно и методологически издържано. Точно както природните науки се стремят да скъсат с анимистичните представи за материята и действието на материята, така и икономическата наука трябва да поставя епистемологическа преграда, която да раздели научните интерпретации от всички изкуствени или антропоморфни интерпретации относно функционирането на икономиката. Схемите, използвани за икономическото обяснение, трябва да бъдат тествани чрез превръщането им в напълно експлицитни, за да се избегне замърсяването, на което са изложени дори най-изчистените от тях, които имат структурно родство със схемите на популярния език.

Пророкуващата икономическа наука

Поради това, че изпитват по-големи трудности, отколкото природните науки, при разсейването на илюзията за прозрачност, при окончателното скъсване с пред-понятията и поради очакванията да дадат окончателни отговори за бъдещето на обществото, социалните науки - и в частност икономиката - са предразположени да влизат в зле дефинирани отношения с публиката, която никога не се явява равностойна на научната общност група. Тези отношения са изложени на опасността да следват логиката на отношенията между един известен автор и неговите читатели, или понякога между един пророк и неговите последователи. Повече от всеки друг, ученият икономист е изложен на амбициозната и противоречива присъда на не-специалиста, който се чувства (особено ако е политик) упълномощен да оценява анализите, които са му предложени. Колкото те са по-близо да неговите спонтанни пред-научни разбирания, толкова те са по-високо оценени. Освен това, всеки обикновен човек се чувства компетентен да оценява работата на икономистите по простата причина, че те се занимават с нещата, които са част от неговото ежедневие, от неговия непосредствен опит, от неговия собствен живот.

Всеки учен, който общува тясно със своя обект, никога не е застрахован от поддаване на безкритично съучастничество с есхатологическите очаквания на широката интелектуална аудитория. Дотолкова, доколкото се съгласява да дефинира своя обект на изследване и функциите на своя дискурс в съгласие с изискванията на своята аудитория и представя икономическата наука като система, която дава окончателни отговори на едни от най-важните въпроси относно човека и неговата съдба, икономистът незабелязано се превръща в пророк, независимо от научния език, стил и теми, които използва или разглежда.

Езикът на икономическата наука, дори в най-строго контролираната си употреба, винаги заимства думи от непрофесионалния лексикон, но ги използва в точно определен и систематичен смисъл и следователно винаги става двусмислен, ако се употребява извън кръга от специалисти в съответната област. Той е податлив (повече от езика на природните науки) на неправилна употреба. Играта с многозначността на думите окуражава търсенето на под-текст и погрешното разбиране на нещата. Те осигуряват на двойната игра на

пророците тяхната многочислена, а понякога и противоречива аудитория. Ако всеки астроном трябва да се бори с астролога в себе си, всеки икономист и социален учен трябва да се бори с пророка в себе си, към който го тласкат очакванията на неговите почитатели и последователи. Привидно научното представяне на очевидностите (което е най-вероятно да намери публика именно, защото това са публични самоочевидности) и използването на език с няколко нива⁹, които поставят до обикновените думи специализираните термини с цел последните да служат като техни гаранции, дават на икономиста най-добрата маска, която може да пожелае, за да задоволи и най-претенциозните очаквания на своите почитатели. Пророкуващата икономическа наука в действителност преповтаря логиката, чрез която здравият разум конструира своите обяснения, когато се стреми да даде привидно систематичен характер на отговорите, които неговата спонтанна наука дава на екзистенциалните въпроси, които всекидневния опит му поставя в разбъркан вид. *Всички прости обяснения, всички обяснения чрез прости причини или чрез природата на нещата, са тези, към които най-често се обръща пророкуващата наука.* Свеждането на нещо непознато до нещо познато, което тя прави като се ръководи от принципа, според който и най-лошото обяснение е по-добро от липсата на обяснение, успокоява умовете и дава усещане за сила.

Независимо от това дали изпълняват функцията на подsigуряване или на предупреждаване, независимо дали работят чрез измами, илюзорни систематизации, идеологеми, политогемеи или чрез силата на митологията и спонтанната аналогия, простите обяснения винаги извлича своята обяснителна сила от дълбокото си родство със спонтанната наука.

Икономическата теорията и теоретичната традиция

Възгледите за историята на научното мислене варират от крайния еволюционизъм до крайния дисконтинуизъм. Може би тя е по-скоро история на непрекъснати скокове. На науката не ѝ е присъща сигурността на стабилното наследство от миналото. Тя се развива чрез безспирното поставяне под въпрос на самите принципи на нейното собствено конструиране. Ученият икономист е ограничен до неясните усилия, наложени му от безкрайното отхвърляне на настоятелните искания на наивния или образования здрав разум. Когато се опита да направи преглед на теоретичното минало на своята дисциплина, той открива не добре устроена теория, а само една традиция. Тази ситуация способства за разделянето на полето на епистемологията на два лагера, които са противоположни един на друг единствено според противоположните отношения, които поддържат спрямо една и съща теория. Едната група потъва безразсъдно в практика, която претендира да намери теоретичната си основа в самата себе си. Другата отстоява такова отношение към традицията, което обществата на учените по навик поддържат в рамките на кодекс, в който декларираните принципи маскират неосъзнатите съществени предпоставки и

⁹ Може би тук трябва да си припомним теорията на типовете на Ръсел и Уайтхед, развита в *Принципите на математиката*. Това, което те казват за парадоксите в обикновения език, важи с пълна сила и спрямо научния дискурс - неговите парадокси са резултат, наред с всичко друго, и от смесването на различните нива на езика. Необходимо е да се стремим към съзнателното разграничаване на нивата на езика, ако искаме да се освободим от част от причините за научните парадокси.

чиято семантична или логическа съгласуваност не е нищо друго, освен външен израз на фундаменталните решения, давани от някаква философия на човека и на историята, а не съзнателно конструирана мрежа от аксиоми.

Тези, които се борят за създаването на една *summa* от теоретичните приноси на бащите на науката, се заемат със задача, която не е по-различна от задачата на средновековните теолози, заели се с подбора на каноничните текстове на църквата. Изискването за "кумулятивност" на науката, към което се стремят съвременните "теоретици - традиционалисти", не е може би нищо повече от схоластичното изискване за изглаждане на противоречията, интерпретирани чрез позоваване на друга интелектуална традиция. Нищо не е по-противоположно на *архитектоничния разум* на големите теории в икономическата наука, които могат да асимилират всички теории, всяка теоретична критика и дори всеки емпиричен феномен, от *полемичния разум*, който води до пролиферацията на съвременните теории във всички области на науката.

Като се има пред вид природата на труда, който научната общност признава за теоретичен (и по-специално формата на отношението към тези теории, което е стимулирано от логиката на тяхната трансмисия и от логиката на тяхното създаване), скъсването с традиционните теории и с традиционното отношение към тези теории е просто конкретен случай на скъсване със спонтанната наука. Всеки учен трябва непрекъснато да "разчиства сметките си" с неосъзнатите предпоставки, които заплашват да му наложат своите проблеми, теми и схеми на мислене. Съществуват проблеми, които икономистите не успяват да разгледат, защото традицията на тяхната дисциплина не приема, че това са икономически проблеми или проблеми, които си струва да бъдат разглеждани, или не предлага интелектуалните инструменти и техники, чрез които те биха могли да бъдат третирани според изискванията на канона. Обратно, има въпроси, които всеки икономист се чувства задължен да постави, защото те се оценяват високо в свещената йерархия на изследователските теми. По подобен начин, дори ритуалното отричане на ненаучните пред-понятия е склонно да се изроди в академично псевдо-занимание, способно да обезкуражи всяко противопоставяне на образованите псевдо-понятия.

Традиционната теория трябва да се атакува със същите аргументи, които са необходими срещу спонтанната наука, защото най-ерудираните конструкции заимстват не само своите схеми на мислене, но също и своя фундаментален проект от логиката на здравия разум. Когато Уайтхед разглежда тази класификационна логика, която е наред пътя между непосредствената конкретност на отделните неща и пълната абстрактност на математическите понятия, той разкрива, че тези, като че ли универсални теории на социалното действие (като тази на Парсънс например), успяват да представят привидността на генерализациите и неизчерпаемостта единствено доколкото използват т.нар. "конкретно абстрактно" - т.е. използват схеми, които са напълно аналогични по своята функция и функциониране на родовете и видовете на Аристотелевите класификации. Оставането на икономическата наука във възрастта на Аристотелевата наука, т.е. опитите да се компилира всичко, създадено в историята на тази или на всички науки, означава игнориране на факта, че истинското натрупване предполага скокове, че

теоретичният напредък предполага интегриране на нови данни за сметка на критичното преразглеждане на основите на теорията, която новите данни подлагат на проверка.

Икономически обекти, икономическа теория и икономическа мета-теория

Съвременната икономическа теория не е нито най-висшия общ резултат на усъвършенстването на големите теории от миналото, нито тази част от дискурса на икономическата наука, която се противопоставя на емпирицизма просто чрез избягване на контрола на опитната проверка. Теорията не е нито колекция от канонични теории, в която всичко е сведено до историята на теориите, нито система от понятия, която признава единствено семантичната кохерентност и вътрешна непротиворечивост като критерии за научност. Но тя не е и компилация от малко на брой истинни факти или частично демонстрирани отношения (каквото е позитивисткото разбиране на традиционния идеал за обща социална теория). Както традиционната представа за науката, така и позитивистката (която приписва на теорията единствено функцията да представя колкото е възможно по-пълно, по-просто и по-точно мрежата от опитно доказани закони) лишават теорията от нейната първична функция, която се състои в осъществяването на познавателен скок и в спазването на принципа, изискващ както отчитането на противоречията и несъгласуваността, така и разкриването на белите полета в системата от установени истини.

Предупрежденията срещу теоретичната абдикация на емпиризма в никакъв случай не легитимират поученията на теоретиците, които изключват възможността за създаването на регионални теории и поставят изследването в дилемата, в която трябва да се избира между пунктуалния хипер-емпиризм и универсалната обща теория на икономическата система. Посочването на необходимостта от икономическа теория може да означава или несъстоятелно искане за универсална теория на икономическите формирования, или *неотменимото изискване за теория на икономическото познание*. Това смесване на две различни неща води началото си от теориите на деветнадесети век. То трябва да бъде преодоляно, за да стане възможно преодоляването на еkleктизма или синкретизма на теоретичната традиция и осъзнаването на връзката между големите класически теории и фундаменталните принципи, които определят *теорията на познанието* като основа на *частните теории*, ограничени до определен ред на фактите.

Още в първите редове на своя увод към *Cambridge Economic Handbooks* Кейнс пише, че икономическата теория не е завършек на някакъв корпус от заключения, които са непосредствено приложими в практиката. "Тя е по-скоро метод, отколкото доктрина, апарат на ума, техника на мисленето, която помага на своя притежател да извлича правилни заключения."¹⁰ Същото се отнася за всички други социални науки. Теорията на социологическото познание например, разбираана единствено като система от правила, управляващи всички възможни социологически изследвания и дискурси, е съзидателният принцип на различните частни теории на социалното. Като такава тя е обединяващият

¹⁰ *The Collected Writings of J. M. Keynes*, Vol.XII, London: Macmillan, 1983, p. 856.

принцип на специфично социологическия дискурс, който не трябва да бъде представян като обща теория на социалното.

Налице са следователно *три логически нива*. Първото е това на *обектите на науката*. Второто е нивото на *самата наука*. А третото е на *теорията на науката*, т.е. мета-нивото, *мета-науката, която включва в себе си логиката и епистемологията на науката*¹¹. Да се смесва теорията на икономическото познание, която се намира на нивото на мета-науката, с частните икономически теории, които прилагат принципите на икономическото мета-познание в систематичната организация на дадена мрежа от отношения и принципи, означава да се иска от мета-науката да замести конкретната наука, или обратно - да се представя неизбежно безсъдържателния синтез на конкретните икономически теории като мета-теория, която е предварително условие за всяко възможно научно икономическо знание.

Необходимо е да се подчертае, че връзката на конкретните икономически теории с икономическата реалност никога не е пряка, а опосредствана. Когато изследват своите обекти, те неизбежно ги разглеждат през призмата на теорията на икономическата наука. Колкото икономистите по-добре осъзнават този факт, толкова по малко податливи на грешки стават те. В резултат на всичко това, върху частната икономическа теория се осъществява двоен контрол - от една страна, този на логическата и епистемологическата рефлексия, а от друга - този на обекта на науката, осъществяван чрез емпиричните икономически изследвания. Контролът на последните е още по-сложен. Те могат да бъдат изложени на (или предпазени) от три вида грешки: тези, които идват от обекта, от теорията за обекта, и от мета-теорията на науката.

От тук неизбежно произтичат редица нови и свързани помежду си въпроси. Възможна ли е мета-теорията на икономическото познание? Възможен ли е научният контрол върху нея? Ако е невъзможен, защо и какви са следствията от тази невъзможност за конкретните икономически теории? Ако е възможен, от какъв вид е той - логически, епистемологически, методологически, емпиричен, или друг?

Характерът и важността на тези въпроси обаче са такива, че те изискват специално внимание и обстойно самостоятелно изследване, което излиза извън предмета на това изследване.

¹¹ Виж М. Polanyi, *Personal Knowledge: Towards a Critical Philosophy*, London, Routledge & Kegan Paul, 1958, p. 344.